

IRAK SELÇUKLU SULTANLARININ EVLİLİKLERİ

Ergin AYAN

Yrd. Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ordu,
e-posta: alpsunkar@hotmail.com

Özet

Bu çalışmamızda Mahmud b. Muhammed Tapar'dan başlamak üzere Irak Selçuklu sultanlarının evliliklerini ele alıp, bunların siyasi yönlerini aydınlatmaya çalıştık. Söz konusu evlilikler sadece hanedanlar arasında değil, eski Türk geleneğine göre hanedan üyelerinin ölen kardeşlerinin dul eşlerini almak suretiyle de gerçekleşmiştir. Buna örnek olarak Muhammed b. Mahmud'un, kardeşi Davud'un dul kalan karısı; Arslanşah b. Tuğrul'un ölen amcasının oğlu Muhammed'in karısıyla olan evlilikleri gösterilebilir. Şüphesiz bu tür evlilikler iç siyaset bakımından devletin bekası için yapılmıştır. Dış siyaset icabı yapılan evlilikler ise daha ziyade yabancı ülkeleri işgale zemin hazırlama, ittifaklar kurma veya o ülkeleri hâkimiyet altında tutma amacı taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tuğrul, Gevher Hatun, Zübeyde Hatun, Melikşah, İldeniz

Abstract

In our study, beginning from Mahmud b. Muhammed Tapar, we studied the dynastic marriages of the Irak Seljuquids in an effort to enlighten the political aspects of the marriages. The marriages in question didn't occurred only between dynasties. Also the members of the dynasty married to the widows of their brothers as an ancient Turkish tradition. The marriage of Muhammed b. Mahmud's with his brother Davud's widow and Arslanşah b. Tughril's marriage with his cousin Muhammed b. Mahmud's widow can be shown as example to this tradition. Obviously, these marriages were done for the domestic politics to save the stability of the state. Yet the political marriages that were done for the profit of the foreign politics had the meanings such as preparation of the invasion of the countries or to form alliances or to keep those countries under control.

Keywords: Tughril, Gevher Hatun, Zubeyde Hatun, Malikshah, Ildegiz

Giriş

Selçuklu tarihlerinde sultanların, melik ve melikelerin evlilikleri genellikle siyasi bir maksada işaret etmekte, gerek devlet yönetiminde ve gerekse hanedanlar arasındaki münasebetlerde önemli bir yer tutmaktadır. Daha önce bu konuyla ilgili "Büyük Selçuklu Sultanlarının Siyasi Evlilikleri" adlı bir çalışmamızı *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*'ne göndermiştik. Bu yazımızda evlenmeler yoluyla, yabancı

lkeleri işgale zemin hazırlama, ittifaklar kurma veya o ülkeleri hâkimiyet altında tutma siyasetinin, eski Türk devletlerinde sürekli uygulandığını belirttiikten sonra Hun hükümdarlarının evliliklerinden örnekler vermiştik. Bu araştırmamızdan çıkardığımız sonuca göre Büyük Selçuklu hükümdarları, birkaç istisna dışında evliliklerini hep siyasi amaçlarla gerçekleştirmişlerdir. Irak Selçuklu meliklerinin evlilikleri ise Büyük Selçuklu hükümdarlarının evlilikleri kadar siyasi olmamıştır. Bunun nedeni şüphesiz Irak Selçukluları'nın Büyük Selçuklular'a tâbi olmasıdır. Bu tabiiyet dolayısı ile Irak Selçukluları siyasi ve idari bir yapı olarak ortaya çıkışlarından itibaren Sultan Sancar'ın ölümüne kadar tam bağımsız bir devlet karakteri arz etmemektedir. Irak Selçuklu sultanlarının evlilikleri Gürcü prensesleriyle yapılan evlilikler dışında genellikle iç siyaset bakımından değer taşımaktadır. Bu alışmamızda Irak Selçuklu sultanlarının evlilikleriyle bunların siyasi amaçlarını ve düğünlerinin ayrıntılarını araştırdık.

Irak Selçukluları'nın Kuruluşunu Percinleyen İki Evlilik

Sultan Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra, 25 Zilhicce 511 (19 Nisan 1118)'de oğlu Mahmud tahta oturtularak Büyük Selçuklu sultanı ilan edildi¹. Öte yandan Sultan Muhammed Tapar'ın kardeşi olan Horasan Meliki Sancar, yeğeni Mahmud'a karşı saltanatta hak iddiasına girişti. 513 (1119)'de Sâve yakınlarında yapıldığı belirtilen savaşta galip gelen Sancar, savaş sonrasında yeğenini affetti ve barış yapmağa razı oldu². Sancar, Irak, Fars, Ermenistan, Diyarbekir ve şam'ı içine alan batı bölgelerini Mahmud'un hâkimiyetine bırakırken başkenti İşfahan olan Irak Selçukluları Devleti de kurulmuş ve Sancar'ın Büyük Selçuklu hükümdarlığı da başlamış oluyordu. Bu münasebetle 26 Cemâziyelevvel 513 (4 Eylül 1119) gününden itibaren hutbe, büyük sultan olarak Sancar adına okutulmaya bařlandı³.

Sultan Sancar, Sâve Savaşı'ndan sonra barışmak ve affedilmek üzere huzuruna çıkan yeğeni Mahmud'un getirdiği çok değerli hediyelerden sadece 5 Arap atını kabul etti ve oğlu olmadığından onu veliaht atadı. Ayrıca, kızı Mahmelek Hatun'u Mahmud ile evlendirdi (513/1119). Sultan Sancar kızını yeğeni Mahmud ile evlendirmekle:

¹ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Tarih*, X, Türkçe terc. A. zaydın, İstanbul 1987, s. 415; Aynî (*İkdu'l-cumân fi Târih-i Ehli'z-zamân*, VI, Osmanlıca terc. Mnirzâde Hamid, Topkapı Sarayı, Bâğdâd Köşkü Kütüphanesi, nr. 278, vr. 147 a), Bâğdâd'da 13 Muharrem 512 (=26 Eyll 1118)'de Mahmud adına hutbe okutulduğundan bahsetmektedir.

² İbn'l-Esr, X, s. 437, 439, 442; Râvendî, *Râhatu's-sudr ve Âyeti's-srr*, I, Türkçe terc. A. Ateş, Ankara 1957, s. 166; Hamdullah Müstevfî-i Kazvîni, *Zafernâme*, Trk-İslâm Eserleri Müzesi Ktphânesi nr. 2041 vr. 273 a; İbn'l-Kalânisi, *Zeyl-i Târih-i Dimaşk*, ed. H. F. Amedroz, Beyrut 1908, s. 200; İbn'l-Cevzi, *el-Muntazam fi Târihi'l-mlk ve'l-mem*, XVII, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut-Lbnan 1312 (1992), s. 172; Sıbt İbn'l-Cevzi, *Mir'âtu'z-zamân*, VIII/1, nşr. Dairet'l-Maârifî'l-Osmâniye, Haydarabad-Deccan 1951, s. 77; El-Hseyni, *Ahbâru'd-Devleti's-Selukiyye*, Türkçe terc. N. Lgal, Ankara 1999, s. 62; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, haz. E. Merçil, İstanbul 1977, s. 44; Hondmir, *Târih-i Habîbu's-siyer fi Ahbâri'l-beşer*, II, nşr., Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran 1353 hurşîdi, s. 507; A. İkbâl, *Târih-i Mufassâl-ı İnan*, Tahran 1375, s. 354.

³ Reşidddin Fazlullah, *Câmi''t-tevârih (II. Cild, 5. cz, Selukular Tarihi)*, nşr. A. Ateş, Ankara 1999, s. 82; Nişâbüri, *Selçuknâme*, nşr. İrec Afşar, Tahran 1332 hş, s. 45; Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Türkçe terc. Kıvameddin Burslan, İstanbul 1943, s. 240; Ravendî, I, s. 167; Mirhond, *Ravzatu's-safâ*, II, nşr. Abbâs Zeryâb, Tahran (tarihsiz), s. 683.

1- Devleti, kuruluşundaki gibi idari yönden paylaştırdıktan sonra, erkek evlâdı olmadığından kendisinden sonra devletin başına en azından anne tarafından kendi kızlarından birinin çocuğunun gelmesini amaçlamıştır.

2- Kızını yeğeni ile evlendirmekle zaten hanedandan biri olan Mahmud'u kendisine daha sadık bir tâbi durumuna getirmiştir.

3- Bu münasebetle batı bölgelerini emniyete alıp, doğu meseleleriyle daha rahat ilgilenme imkânı bulmuştur.

4- Aşağıda anlatacağımız gibi, bir kızı ölünce diğer kızını Mahmud'la evlendirmesi, yukarıdaki hususları teyit etmekte ve bu evliliklerin Sultan Sancar adına siyaseten zorunlu olduklarını göstermektedir.

Bu düğün münasebetiyle kızını mükemmel çeyizler, altın ve değerli taşlar ile süslü mehaffê ve fillerle Horasan'dan Irak'a yolladı. Çok geçmeden Mahmelek Hatun, 17 yaşında öldü (516/1122-1123). Sultan Sancar'ın eşi yani Mahmelek'in annesi Emir Sitti Hatun, bu kez dev öteki kızı Gevher Neseb'i Sultan Mahmud ile evlendirdi. Bir süre sonra Gevher Neseb de öldü (524/1130)⁴. Vezir Dergüzîni de rakibi olan Aziz adıyla ünlü Ebû Nasr Ahmed'i tutuklatmak için bu olaydan faydalanmak istedi. O, adamları vasıtasıyla Sultan Mahmud'a "*Amcan Sancar iki kızının mirasını ve mücevherlerini istemek için elçi göndermiş*" şeklinde bir haber ulaştırdı. Sultan Mahmud'un mali sıkıntı içinde olduğundan, bu mücevherleri geri vermeğe niyeti yoktu. Dergüzîni, bu konuda sultana "*Sancar senin mazeretini kabul etmez, güvene layık bir adamdır diye Aziz'in tanıklığını ister. Tehlikeyi ortadan kaldırmak için onu tutuklatmak gerektir.*" demiş, ayrıca Aziz'i tutuklattığı zaman 300.000 altın ödeyeceğini söylemişti. Sultan Mahmud, Aziz'i tutuklatınca vezir emeline kavuşmuş oldu. Daha sonra Sultan Sancar'ın elçisi gelince Sultan Mahmud, onun elçiliği hakkında önceden söylenen sözlerin hiç birini ondan işitmedi. Bu nedenle Mahmud, vezirin yalan söylediğini anladı ve ona adam göndererek, vaat ettiği parayı istedi (1130-1131). Bu olaydan bir süre sonra Sultan Mahmud, Bağdad'dan Hemedan'a giderken yolda hastalanarak 16 Şevval 525 (11 Eylül 1131)'de öldü⁵. Devletşah, eserinde Sultan Sancar'ın kızlarından birinin adını Sifî Hatun olarak vermekle beraber, bu isim diğer kaynaklarda verilenlerle birbirini tutmamakta ve Sifî Hatun Sultan Sancar'ın eşi olarak görülmektedir⁶.

Atabeg İldeniz'in Eşi Dul Selçuklu Melikesi

Sultan Mahmud öldükten sonra vezir Dergüzîni ve Aksungur el-Ahmedîli Mahmud'un oğlu Davud'u Hemedan'da tahta çıkardılar. Bütün Cibâl bölgesinde ve Azerbaycan'da Davud adına hutbe okutuldu. Ancak Davud, amcaları Mesud ile Selçukşah'ın taht mücadelesine girmeleri üzerine Azerbaycan'a çekilerek taht iddiasından vazgeçti. Irak Selçukluları tahtında baş gösteren karışıklıklar üzerine

⁴ Reşîdüddin II/5, neşr. A. Ateş, s. 106 vd.; İbnü'l-Esîr, X, s. 439, 476, 525.

⁵ İbnü'l-Esîr, X, s. 528; Reşîdüddin, II/V, neşr. A. Ateş, s. 107; Karş. A. Sevim-E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara 1995, s. 211.

⁶ Devletşah, *Tezkire-i Devletşah*, I, terc. N. Lugal, İstanbul 1994, s. 215.

Sultan Sancar batıya doğru hareket edince Mesud, Selçukşah, Atabeg Karaca ve Halife Müsterşid (1118-1135) arasında bir ittifak kuruldu. Sonunda Dinever yakınlarında yapılan savaşı Sultan Sancar kazandı (8 Receb 526/25 Mayıs 1132). Sancar Irak işlerini düzene koyarak I. Tuğrul b. Muhammed Tapar'ı tahta çıkardı⁷. I. Tuğrul'dan sonra Irak Selçukluları tahtına çıkan Mesud'un ilk işi Melik Davud'dan gelebilecek herhangi bir tehlikeyi önlemek üzere yeğeni Davud'u veliyaht yapıp, kızı Gevher Hatun ile evlendirmek ve Azerbaycan, Errân ve Ermeniye bölgelerini ona ikta etmek olmuştur⁸.

I. Tuğrul (1132-1134)'un kaynaklarda adı geçen eşi Mümine Hatun'dur. Sultan Mesud, kardeşi Sultan I. Tuğrul ölünce dul kalan karısı Mümine Hatun ile Azerbaycan Atabegi Şemseddin İldeniz'i evlendirdi. İldeniz'in Mümine Hatun'dan Cihan Pehlivan ve Muzaffereddin Kızılarslan adında iki oğlu oldu. İldeniz, bu evlilik vesilesiyle ve bilhassa karısının I. Tuğrul'dan olan oğlu ve kendi çocukları ile beraber yanında büyüttüğü Arslanşah'ı ileri sürmek suretiyle, Sultan Mesud'un vefatı üzerine, Selçuklu melikleri arasındaki taht kavgalarına müessir bir şekilde müdahale etmekte idi⁹. El-Hüseynî'ye göre, İldeniz iktaları dağıtıyor ve hazineleri idare ediyordu. Arslanşah ise onun işlerine hiç karışmıyordu. Hatta Atabeg İldeniz'in iktaları istediği gibi tasarruf etmesi canını sıkıyordu. Bu hususta söylenmeğe başladığı vakitte anası yani İldeniz'in zevcesi: *"Bu adama karşı bir şey söyleme, bu adam senin için kendi nefsinin muhataraya koydu, kaç kere harplere girdi, ölümlerle çarpıştı, senin uğrunda varını yoğunu sarf, kölelerini ve adamlarını telef etti. Nihayet seni sultan yapmağa muvaffak oldu. Selçuk sultanlarından ne kadar kimseler var ki, yaşça senden büyük oldukları halde hapislerde fena bir maişet içinde yaşıyorlar. Sen saltanat tahtında olduğun için onlar harekete muktedir olamıyorlar. Hâlbuki Atabeg İldeniz ve iki oğlu sana hizmet ediyorlar, senin düşmanların ile çarpışıyorlar. Sen rahat ile vakit geçiriyorsun. Atabeg İldeniz ne zaman birine ihsanda bulunursa yahut birisini ihsandan men ederse o senin devletinin salahı ve mülkünün sebatı içindir. Onun yaptığı işlere karışma, ondan sana bir zarar gelmesinden korkma; o senin memlûkundur"* derdi¹⁰. Mümine Hatun Atabeg İldeniz'in Gürcistan seferi sırasında¹¹ Hemedan'da vefat etti. Bu hatun hakkında Râvendî şunları ifade ediyor: *"Devletin nizamı ile ülkenin düzgünlüğü sanki o hatunun saadetinin sayesinde idi. Çünkü o dindar ve iyi işli idi. Tanrı'dan korkardı. Alimlere iyilik etmek, zahidlere sadaka ve câize göndermek adeti idi. Beğenilmiş işlerinden biri de şu idi: Sultanı Azerbaycan'a götürdüğü zaman, bütün*

⁷ El-Hüseynî, s. 71; *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, s. 242 vd.

⁸ Bondârî, s. 185; Râvendî, I, s. 227 vd; Reşidüddin, II/5, neşr. A. Ateş, s. 121 vd; El-Hüseynî, s. 83; Karş. F. Sümer, "Mes'ûd", *İA*, VIII, s. 137.

⁹ Bondârî, s. 252, 266. Burada Arslanşah'ın diğer kardeşleri ile beraber İldeniz'in sofrasından yemek yediği ifade olunmakla onu İldeniz'in büyüttüğü ima edilmektedir; El-Hüseynî, s. 94, 98; İbnü'l-Esîr, XI, s. 221, 312. İldeniz, başlangıçta Sultân Mahmud'un veziri es-Sümeiremi'nin bir memlûku idi. Sümeiremi öldürülünce Sultân Mesud'un hizmetine girdi. Sultân Mesud, tahta çıkınca Errân ve Azerbaycan'ın bir kısmını ona ikta etmişti; Ayrıca bk. Ahmed b. Mahmud, II, s. 90; Karş. Mirzâ Bala, "İl-Deniz", *İA*, V/2, s. 362.

¹⁰ El-Hüseynî, s. 117.

¹¹ Atabeg İldeniz'in Gürcistan üzerine 1165'e kadar muhtelif seferleri olmuştur. E. Merçil, *Gürcistan Tarihi*, Ankara 2003, s. 350; Bunlardan biri 556 (1160-1161) yılında olmuştur. Bk. El-Hüseynî, s. 114. Fakat Râvendî (II, s. 285) yukarıdaki seferin tarihini vermemektedir. Muhtemelen İldeniz'in ömrünün sonlarına doğru 1175'de gerçekleşen bu son Gürcü seferi hakkında tafsilât için bk. O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul, s. 254.

Hemedan'ın kendisine uyduğu, önder ve muhteremi Hâce İmâm Şeyhülislâm Zahîreddin Belhî'ye buyurdu ki, "İstiyoruz ki imamların ve İslâm alimlerinin ayağının uğuru alemin efendisinin yanında bulunsun. Büyük imamlardan bir kaçını seç de seninle birlikte gelsinler ve gazilerin kazanacağı sevaba onlar da nail olsunlar". Hâce on kişi seçti. Bu dindar hatun binneleri için kolanı bağlı on katır ve eşyaları ile yolluklarını taşımaları için on katır, mutbak, şarabhane levazımatı, kilim, battaniye ve yatak gönderdi. İhtiyaçları olduğu kadar yiyecek de yolladı. Bin akçe verip, "Şimdilik sarf etsinler, biz her konakta muhtaç oldukları şeylerin temin edilmesini emrederiz" dedi. Oraya ulaştıkları ve Abhazların ordusu karşularına çıktığı zaman İslâm ordusuna bir gevşeklik ve kudretsizlik arız oldu. O saadetli hatunun gayreti tesirini gösterdi; Hâce Zahîreddin Belhî, meşhur Destan oğlu Rüstem'in bile hayatta olsaydı yapamayacağı bir şekilde nara atıp, hücum etti. Atabag-i Azam ve bütün emirler onu takip ettiler. Abhazlar mağlup oldu ve kimsenin hatırına gelmeyen bir zafer kazanıldı.

Bu saadetli hatun alimlere bakmada, onlara ihsanda bulunmada buna benzer pek çok şey yapmıştı. Ölümünden bir ay sonra Atabeg İldeniz'in de yine Nahcivân'da ölüm haberi geldi. Ölülerini Hemedan'da yaptırmış oldukları medreselere nakledildi"¹².

I. Tuğrul, Muharrem 529 (Ekim-Kasım 1134)'de vefat etti ve Hemedan'da kendi yaptırmış olduğu medresede defnedildi¹³.

Sancar'a Karşı Mesud-Halife Hısmınlığı

I. Tuğrul'dan sonra Irak Selçukluları tahtına çıkan Sultan Mesud (1134-1152)'un annesi Muhammed Tapar'ın gözdelelerinden idi. Ona Nist Ender Cihan derlerdi. Manası "dünyada misli olmayan" demektir. Sultan Mahmud, bu hatunu Emir Mengübars ile evlendirmişti. Mengübars ise Sultan Mesud ile 531 (1136-1137) yılında Gurşenbîh denilen yerde yaptığı savaşta öldürülmüştür¹⁴.

Sultan Mesud, birçok kez evlenmiştir. Kaynaklara göre ilk karısı amcası Berkyaruk'un kızı Zübeyde Hatun'dur. Zübeyde Hatun'un devlet işlerinde çok nüfuzlu olduğunu aşağıdaki olaylardan anlamaktayız. Sultan I. Tuğrul'un ölümünden sonra Mesud'un tahta çıkmasına mani olmak isteyen, fakat bunu

¹² Râvendî, II, s. 285 vd.; İldeniz'in ölümü İbnü'l-Esîr (XI, s. 312)'de 568 (1172-1173), Ahmed b. Mahmud (II, s. 120)'da 570 (1174-1175)'de ve Reşidüddin (II/5, neşr. A. Ateş, s. 175)'de 571 (1175) olarak gösterilmektedir.

¹³ İbnü'l-Esîr, XI, s. 28; Sibt, VIII/1, s. 152; Şebânkâreî, s. 114; Râvendî, I, s. 201; Nişâbü'rî, s. 55; El-Hüseynî, s. 73; Hondmir, *Hulâsâtü'l-Ahbâr*, Ayasofya K. 3190, vr. 331 b; Kalânîsî (s. 243)'de Tuğrul'un ölümü 528'de gösterilmektedir.

¹⁴ El-Hüseynî, s. 74; İbnü'l-Esîr (XI, s. 62)'de bu savaş 532 (1137-1138)'de Bencen-Keşt denilen yerde cereyan etmiştir. Fakat İbnü'l-Esîr, X. Cild s. 442'de Bağdad şahnesi Emir Mengübars'ın 513 (1119-1120) tarihinde Sultân Mahmud b. Muhammed Tapar tarafından öldürüldüğünü yazıyor. Adı geçen bu Mengübars'ın başka birisi olma ihtimali yoktur, çünkü müellif bunun Sultân Mesud'un annesi ile iddet müddeti dolmadan evlendiğini ve Sultân Mahmud'un bu yüzden ona kızgın olduğundan onu öldürdüğünü yazmakla el-Hüseynî ile ittifak halindedir. Demek ki bu isim aynı şahsa aittir. O halde İbnü'l-Esîr'in, Mengübars'ın ölümünü neden iki farklı tarihte kaydettiğini anlamak güçtür. Nitekim E. Merçil (*Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1975, s. 19) de Mengübars'ın ölümünü sonraki tarihte göstermiştir.

başaramayan bir grup kumandan, bir Selçuklu melikine katılacakları yerde Halife el-Müsterşid'e iltica etmişlerdir. Bunlar arasında Barankuş Bâzdâr, Kızıl Ahûr, Hemedan valisi Sungur b. Humartegin, Abdurrahman¹⁵ b. Togayürek ve diğer bazı emirler de vardı¹⁶. Bondârî bu listeye Borsuk, Zencân hâkimi Sungur ve Haydar b. Şirgîr'i ilâve etmektedir. Bu müellife göre, bu emirlerin Mesud'a karşı tavır almalarının sebebi Emir Karasungur ile Barankuş Bâzdâr arasında çıkan nüfuz mücadelesidir. Barankuş Bâzdâr, Mesud nezdinde rütbe ve itibar sahibi olup, ona tahakküm ediyordu. Diğer taraftan Atabeg Karasungur askerleri ile beraber Mesud'un hizmetine yeni gelmişti. Karasungur, Mesud'un zevcesi olan Berkyaruk'un kızı Zübeyde Hatun'dan çekiniyordu, çünkü bu hatunun sultanın üzerinde büyük bir etkisi vardı. Bundan dolayı Karasungur Zübeyde Hatun'la iyi geçinmeyi ve onu kendi hesabına kazanmayı lüzumlu görmüş ve çeşitli hediyelerle bu işi başararak, sultanın nezdinde nüfuz ve itibar sahibi olmuştu. Fakat bu durum Barankuş Bâzdâr'ın hiç hoşuna gitmedi ve o adını saymış olduğumuz diğer emirlerle beraber Mesud'u terk etti¹⁷. Zübeyde Hatun 532 (1137-1138)'de vefat etmiştir¹⁸. Kaynaklara göre Sultan Mesud'un bu hatundan çocuğu olmamıştır.

Sultan Mesud bundan sonra aynı yılın Cemâziyelevvel ayında (Ocak-Şubat 1138) Dübeys b. Sadaka'nın kızı Seferî Hatun ile evlenmiş olmakla beraber, kaynaklarda bu hatun hakkında tafsilât verilmez. Dübeys, 529 (1134-1135) yılında Halife el-Müsterşid'in Bâtıniler tarafından öldürülmesinden sorumlu tutularak, aynı yıl Sultan Mesud tarafından bir Ermeni köleye öldürtülmüştü¹⁹. Anlaşıldığına göre Mesud, Dübeys'in öldürülmesinden üç yıl sonra, onun kızıyla evlenmiştir. Ayrıca Sultan Mesud'un 1138 yılı içinde üç evlilik yaptığı ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ikincisini adı kaynaklarda verilmeyen bir Kirman melikesi ile yapmıştır. Irak Selçukluları ile Kirman Selçukluları arasındaki iyi ilişkiler bilhassa bu evlilik vasıtasıyla sağlanmıştır. Sultan Mesud, Kirmanlı bir Selçuklu melikesi ile gerçekleştirdiği bu evlilik münasebetiyle Bağdad'da büyük bir düğün töreni gerçekleştirmiştir (Ramazan 532/Mayıs Haziran 1138)²⁰. Aynı yıl gerçekleşen üçüncü evliliği ise Amidüdevle İbn Cüheyr'in kızı Ümmühâ Hatun ile olmuştur²¹.

Bunların dışında Halife el-Muktefî (1136-1160) ile ilişkilerini geliştirmek için ona kızı Fâtıma'yı vermiş kendisi de halifenin kızıyla evlenmiştir. Halife bu münasebetle Cemâziyelahir 534 (Ocak-Şubat 1140)'de Sultan Mesud'un kızı Fâtıma²² ile zifafa girmiş, Fâtıma'nın halife sarayına götürülmesi dillere destan bir

¹⁵ Bu emir 541 (1146/1147)'de Sultân Mesud tarafından öldürtülmüştür. İbnü'l-Esîr, XI, s. 108.

¹⁶ İbnü'l-Esîr, XI, s. 32.

¹⁷ Bondârî, s. 162; El-Hüseynî, s. 74; Karş. "Mes'ûd", s. 137.

¹⁸ İbnü'l-Esîr, XI, s. 66.

¹⁹ İbnü'l-Esîr, XI, s. 37, 66. Dübeys b. Sadaka, 529 (1134-1135) yılında Halife el-Müsterşid'in Bâtıniler tarafından öldürülmesinden sorumlu tutularak, aynı yıl Sultân Mesud tarafından bir Ermeni köleye öldürtülmüştür; Sibt, VIII/1, s. 152, 164, 173..

²⁰ İbnü'l-Esîr, XI, s. 66; Sibt, VIII/1, s. 164; Karş. H. Kayhan, *Irak Selçukluları*, Konya 2001, s. 186.

²¹ Sibt, VIII/1, s. 164.

²² İbnü'l-esîr (XI, s. 114) tarafından, 542 (1147) yılı olayları anlatılırken, Halife el-Muktefî'nin karısı olan Sultân Muhammed'in kızı Fâtıma Hatun'un bu sene Rebiyülevvel ayında (Temmuz-Ağustos 1147) öldüğünü haber vermektedir. Halbuki müellif, buradaki 534 (1140) yılına ait kaydında Halife Muktefî ile nikâhı kıyılıp, zifâfa girmiş olan Fâtıma Hatun'un Sultân Mesud'un kızı olduğu ifade etmektedir. Dolayısıyla bu iki bilgi birbirini tutmamakta olup, Fâtıma Hatun'un Sultân Mesud'un kızı olduğu açıktır.

gün olmuştur. Bağdad kapıları düğün dolayısıyla birkaç gün kapatılmış ve süslenmiştir. Diğer taraftan Sultan Mesud da aynı yılın Receb (Şubat/Mart) ayında Halife el-Muktefi'nin kızıyla nikâhlanmış, fakat kızın yaşı küçük olduğundan, sultanın sarayına beş yıl sonra götürülmesine karar verilmiştir²³.

Sultan Mesud'un bütün bu evliliklerinden kaç tane çocuğunun olduğunu kesin olarak tespit edemiyoruz. Sadece Kirman melikesinden bir erkek çocuğunun dünyaya geldiği ve bu olayın kutlanması için Bağdad'da yedi gün törenler ve eğlenceler tertip edildiğini bilmekteyiz²⁴. Fakat bu erkek çocuğunun çok küçük yaşta öldüğünü, Sultan Mesud'un çocuğu olmadığı için Melik Muhammed b. Mahmud'u veliht tayin etmesinden anlamaktayız.

Ayrıca Bondârî'nin bir kaydından Sultan Mesud'un Gürcistan kraliçesinin kızı Abhâziye Hatun ile evlendiğini²⁵ anlıyoruz, zira aşağıda belirttiğimiz gibi, bu kadınla Süleymanşah da evlenmiştir. Sultan Mesud, 1 Receb 547 (2 Ekim 1152)'de vefat etmiş ve Hemedan'daki Serberze medresesine defnedilmiştir²⁶.

Melikşah-Süleymanşah-Muhammedşah

Mesud'un ölümünden sonra tahta çıkan yeğeni Melikşah b. Mahmud, sadece üç veya dört ay tahta kaldıktan sonra Şevval 547 (Aralık 1152/Ocak 1153)'de saltanattan indirilmiştir²⁷. Kaynaklarda Melikşah'ın eşi veya eşleriyle ilgili herhangi bir habere rastlanmıyor. Sadece onun içki ve kadına düşkünlüğü zikredilirken, İbnü'l-Esir tarafından Mahmud adındaki bir oğlundan ve kendisini öldüren bir cariyesinden bahsedilmektedir²⁸.

Bondârî'nin rivayetine göre, Melikşah amcası Süleymanşah, tahta çıkınca, onun zevk ve eğlence ile vakit geçireceğini bildiğinden, kâfi derecede hazırlık yapıp, çok sayıda askerle birlikte İsfahan'a geldi. İsfahan halkı onu sevinçle karşılayıp, itaat etti. Melikşah, halkı kendisine celb etmek için etrafa mektuplar göndermekle beraber, kendisi de zevk ve eğlenceye daldı. Bir ay sonra onun ölüm haberi geldi²⁹. Sultan Melikşah muhtemelen 555 (1160) İsfahan'da zehirlenmiştir. İbnü'l-Esir'in rivayetine göre, Melikşah, İsfahan'daki taraftarlarının çoğalmasından dolayı, Bağdad'a haber gönderip, amcası Süleymanşah adına okunan hutbenin kesilip, kendi adına okutulmasını istemiştir. Bunun üzerine Halifenin veziri Avnuddin Hubeyre, Ağlabek adlı bir hadımını görevlendirdi. Ağlabek, Hemedan kadısından bin dinara bir cariye satın alıp, bu cariyeyi Melikşah'a sattı. Ağlabek onu Melikşah'ı zehirlemekle

²³ İbnü'l-Esir, XI, s. 76; Sıbt, VIII/1, s. 174.

²⁴ Sıbt, VIII/1, s. 173.

²⁵ Bondârî, s. 212.

²⁶ Râvendî, I, s. 236. Bu medrese Cândâr Cemâleddin İkbâl tarafından yaptırılmıştır; İbnü'l-Esir, XI, s. 141; Bondârî (s. 207)'de Cemâziyelâhîr 546; Kalânîsî (s. 319)'de Şaban ayı; Ayrıca bk. Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbârü'l-Beşer*, III, Beyrut (tarihsiz), s. 23; Reşîdüddin, II/5, neşr. A. Ateş, s. 134; el-Musevî, *Esahhü'l-tevârih*, Turhan Sultan nr. 224, vr. 317 a.

²⁷ Reşîdüddin, II/5, neşr. A. Ateş, s. 136; İbnü'l-Esir, XI, s. 141; Nişâbü'rfî, s. 66.

²⁸ İbnü'l-esîr, XI, s. 222.

²⁹ Bondârî, s. 263; İbn Kesir (*el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, Türkçe trc. Mehmet Keskin, İstanbul 1995, s. 440 ve 439), Melik-Şah b. Mahmud'un 555 (=1160) senesinde öldüğünü yazmaktadır; Melikşah'ın ölümü hakkında ayrıca bk. Ebi'l-Fidâ, II, s. 98.

görevlendirmişti. Cariye Ağlabek'in dediklerini yaparak, Melikşah'ı kızarmış et ile zehirledi³⁰.

Melikşah'ın tahttan indirilmesinden sonra kardeşi Muhammed b. Mahmud tahta çıktı. Daha önce Sultan Mesud, eski bir Türk geleneğine uygun olarak, Melik Muhammed (1153-1159)'i ölen Davud'un dul karısı ve kendi kızı olan Gevher Hatun ile evlendirmiş ve oğlu olmadığı için onu vefat ilan etmişti (541/1146-1147)³¹. Sultan Muhammed'in ilk evliliği budur. Gevher Hatun 549 (1154-1155) yılında öldüğü zaman Sultan Muhammed buna son derece üzülmüş, matem için oturmuş ve çok ağlamıştır. Müellif İsfahani bu matemde bulunan ulema zümresinin içinde bulunduğunu kaydediyor³².

Sultan Muhammed diğer bir evliliğini vefatından kısa bir süre önce Kirman Selçukluları hükümdarı Tuğrulşah'ın (1156-1168) kızı Hatun-u Kirmaniyye ile yapmıştır. Bu evlilik münasebetiyle Sultan Muhammed'in eşi Gevher hatun'un öldüğü aynı yılda Kirman melikinın elçisi gelip, birçok hediyeler takdim etmiştir. Buna karşılık Kirman melikinın kızını Sultan Muhammed'e istemek için Cemaleddin İbnü'l-Hocendî Kirman elçisiyle beraber Kirman'a gönderildi. Râvendî ve Bondârî'ye göre, bu tarihte cereyan eden bu elçilik münasebetinin üzerinden yaklaşık 5 yıl geçtikten sonra Receb 554 (Temmuz-Ağustos 1159)'te Hemedan'a döndüler. Sultan, hasta olduğu ve ölümün eşliğinde bulunduğu halde Kirman melikesiyle evlenmeğe kalkıştı. Daha önemli işleri olduğu halde bunu istedi. Bu uğurda mal sarf etti, cihâz ve hediyeler gönderdi. Nihayet Hatun-u Kirmani geldi, onun oturması için köşkler süslendi. Bu sırada Hemedan'da bulunan sultan hasta olduğu için hatunu bir mehaffe içerisinde karşıladı. Ona sahip olmağa kudreti bulunmadığı halde yanında alıkoydu. Fakat gelinin bekâretini bozmağa takati yetmedi. Gerdeğe bile giremeden hatun 5 ay padişahın nikâhında kalmıştı.. Bu nedenle hatun daha sultan ölmeden dul olarak yanındaki çadırda yaşadı. Bundan sonra sultan ölü ile diri arasında yaşadı ve 554 yılı Zilkade sonu Cumartesi günü (12 Aralık 1159) vefat etti³³.

Sultan Muhammed'in bu evliliklerden bir oğlunun dünyaya geldiğini biliyoruz. Kaynaklara göre Muhammed küçük yaşta bir çocuk bırakmıştı. Orduların bu çocuğa itaat etmeyeceklerini tahmin ediyordu. Çocuğunu Atabeg Hasbeg b.Aksungur el-Ahmedî'ye tevdi ederek, onu memleketi olan Merâgâ şehrine götürmesini söylemişti³⁴. Merâgâ atabegi Hasbeg, daha sonra Sultan Arslanşah zamanında Halife el-Müstencid (1160-1170)'e bir elçi göndererek, atabegi olduğu

³⁰ İbnü'l-Esir, XI, s. 217; Karş. Nişâbüri (s. 66) ve Reşidüddin (II/5, neşr. A. Ateş, s. 139) Melikşah'ın ölümünü 15 Rebiyülevvel 555 (25 Mart 1160 Cuma) tarihinde veriyorlar.

³¹ Bondârî, s. 185; Râvendî, I, s. 227 vd; Reşidüddin, II/5, neşr. A. Ateş, s. 121 vd; El-Hüseynî, s. 83.

³² Bondârî, s. 224.

³³ Bondârî, s. 224, 256 vd.; İbnü'l-Esir, XI, s. 208; Reşidüddin Fazlullah, *Câm'ü't-tevârih*, I, nşr. Muhammed Rüşen-Musafa Müsevî, s. 218; Nizâm el-Hüseynî, *El-'Urâzâ fi'l-Hikâyeti's-Selcûkiyye*, Kahire 1326, s. 142; Giyâseddin Muhammed hakkında daha geniş bilgi için bk. Bondârî, s. 254-258; Ölümü hakkında daha bk. Hâfız Ebrû, *Zübdetü't-tevârih*, Ayasofya O. 3035, vr. 748 a; Hamdullah Müstevfî-i Kazvîni, *Zafernâme*, Türk-İslâm Eserleri Müzesi Kütüphânesi nr. 2041, vr. 284 b.

³⁴ Reşidüddin, I, neşr. M. Müsevî, s.318; Ahmed Kesrevî, *Şehriyârân-ı Gumnâm*, Tahran 2535 şehinşahi, s. 236, bu çocuğun adı yazılmamıştır; Deguignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Garbi Tatarların Tarih-i Umûmisi*, III, Türkçe trc. Hüseyin Câhid, İstanbul 1924, s. 429.

Sultan Muhammed'in oğlu adına hutbe okutmasını isteyerek, Arslanşah'a karşı isyan etmiş oldu. Selçukluların iç çatışmalarla zayıflamaları açısından bunu bir fırsat sayan halife, bu isteği siyasetine uygun bularak derhal kabul etti. Fakat bu sefer Atabeg İldeniz duruma müdahale ederek, oğlu Cihan Pehlivan kumandasındaki bir orduyu Hasbeg üzerine gönderdi. Merâgâ yakınlarında yapılan savaşı Pehlivan kazandı ve Hasbeg Merâgâ'ya kapandı ve bu münasebetle bütün iddialarından vazgeçerek, Arslanşah'ın sultanlığını kabul etmek zorunda kaldı (563/1167-1168)³⁵. Bundan sonra kaynaklar bu çocuktan bir daha bahsetmemektedirler.

Muhammed'den sonra tahta çıkan amcası Süleymanşah, Sultan Muhammed Tapar'ın en küçük oğludur. Süleymanşah, eskiden beri amcası Sultan Sancar'ın yanında bulunuyordu. Sultan Sancar, onu veliaht tayin etmiş ve Horasan minberlerinde adına hutbe okutmuştu. Sultan Sancar Oğuzlara esir düşünce Süleymanşah Horasan Selçuklu ordularının başına geçti. Fakat Horasan askerleri Oğuzlar karşısında başarısız olup, zayıf düşünce Harezmsah İl-Arslan'ın yanına gitti. O da Harezmsah Atsız'ın kızı olan kardeşiyle Süleymanşah'ı evlendirdi, fakat daha sonra hoşuna gitmeyen bazı davranışları yüzünden, onu yanından uzaklaştırdı³⁶. Bondârî'ye göre Hemedan'da tahta oturan Süleymanşah'ın üzerinde, karısı olan Harezmsah melikesinin büyük tahakkümü vardı ve bu nedenle o Harezmlî kumandanlara meylediyordu. Nihayet Hemedan'daki bazı tayinler yüzünden emirlerle sultan arasında anlaşmazlık çıktı. Süleymanşah, Fahreddin Kâşî'yi vezir, Harezmsah Yınal Tegin'i de emir-i hacib tayin etmiş, fakat bu şahıslar kendisi gibi devlet işlerine kayıtsız kalmışlardı. Bu yüzden kumandanlar bunları değiştirmek istediler. Bu istekleri yerine gelmeyince, beklemekten usanıp, dağılmaya başladılar. Geriye kalan emirler Karategin çayırında toplanarak bir meşveret yaptılar ve sultan'ın veziriyle Harezmlî kumandan Yınal-Tegin'i tutuklamaya karar verdiler. Bondârî'nin tafsilâtıyla verdiği bu bilgiden emirlerin, Harezmsah soyundan olan kumandanların güç kazanmalarından çekindikleri ortaya çıkıyor. Çünkü onlara göre sultan, Harezmsah'ın kız kardeşi ile evlidir ve dolayısıyla onların etkisi altındadır. Sultan, bu sırada yeni evlenmiş bulunduğu kardeşi Mesud'un dul kalan zevcesi yani, Gürcü prensesi Ebhâziye Hatun³⁷ ile kerdege girmiş iken, Harezmsah'ın kardeşi olan eski zevcesi kendisine karşı bir kompo kurulduğunu, şayet kaçmazsa yakalanacağını söyledi. Süleymanşah, bu uyarı üzerine yanında Harezmlî kumandanlar olduğu halde Hemedan'dan kaçtı. Zifaf etmiş olduğu halde Ebhâziye Hatun'u bıraktı. Diğer emirler sabahleyin onu aradıklarında bulamadılar³⁸. Daha sonra İldeniz, Arslanşah b. Tuğrul'u tahta oturtunca Süleymanşah'ı hapsedtiler. O, Alâüddevle kalesinde 12 Rebiyülâhir 556 (10 Nisan 1161)'da öldü³⁹.

³⁵ İbnü'l-Esîr, XI, 268 vd.; Karş. E. Ayan, "Merâgâ Atabegi Arslan Aba Hasbeg", *Karadeniz Araştırmaları*, Bahar 2007, Sayı 13, s. 133-146.

³⁶ İbnü'l-Esîr, XI, s. 177.

³⁷ *Gürcistan Tarihi* (s. 352)'nde İldeniz'in Gürcistan seferi münasebetiyle adı verilmeyen bir Selçuklu hükümdârının sabık eşi olan Kraliçe Rosudan'dan bahsedilmektedir ki bu muhtemelen İslâm kaynaklarında adı geçen Süleymanşah'ın zevcesi Ebhâziye Hatun'dur.

³⁸ Bondârî, s. 211; Kesrevî, s. 235.

³⁹ Şebânkâreî, s.119; Süleymanşah'ın ölümü Bondârî (s. 264) ve Nizâm el-Hüseynî (s. 146) tarafından 13 Rebiyülevvel 556 (=3 Mart 1161) olarak; Reşidüddin Fazlullah (I, nşr. M. Rüşen-M. Müsevî, s. 319) tarafından da gün belirtilmeden Rebiyülâhir ayında gösterilmektedir.

Süleymanşah'ın cesedi kardeşi Mesud'un türbesine defnedildi. Onun ölümü hususunda konuda Bondârî zehirletilerek öldürüldüğünü söylerken, Râvendî ve el-Hüseynî boğularak öldürüldüğünü⁴⁰ belirtiyorlar. Bu sonuncu kaynağımız, onu Gürd-Bazu'nun yakalayıp, boynuna bir yay kirişi takarak boğduğunu yazıyor ki, bu rivayet eski Türk geleneğine uygun olduğu için daha doğru olsa gerektir. Zira biz Türk hükümdar ailesinden olan kimselerin kanları akıtılmadan yay kirişi ile boğdurularak öldürüldüklerini bilmekteyiz⁴¹.

Çöküş Devri ve Önemli bir Sima: İnaç Hatun

Amcası Süleymanşah'tan sonra Irak Selçukluları tahtına çıkan Sultan Arslanşah (1161-1177), Sultan Muhammed'in dul karısı Hatun-u Kirmaniye ile evlendi (Zilkâde 555/Kasım 1160)⁴². Sultan Arslanşah'ın ilk evliliğini bu hatunla yaptığı anlaşılıyor.

Sultan Arslanşah diğer bir evliliğini ömrünün sonlarına doğru Hemedan reisi Emir Seyyid Fahreddin Alâüddevle'nin hemşiresi ile yapmıştır. 571 (Kasım/Aralık 1175)'de Hemedan'da Seyyid Fahreddin'in kız kardeşi Sitti Fâtıma ile sultanın nikâhı kıyıldı ve aynı yılın Cemâziyelahir başında (17 Aralık 1175) sultan, Emir Fahreddin'in sarayına geçti. Bundan sonra bu ayın ortasında (31 Aralık 1175) vefat etti⁴³.

Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah'ın 571 (1175) yılındaki ölümünden sonra Azerbaycan Atabegi İldeniz'in oğlu Pehlivan onun yedi yaşındaki oğlu II. Tuğrul'u tahta çıkardı ve ülkeyi yönetmeğe başladı. İbnü'l-Esîr ve Râvendî'ye göre⁴⁴ Halife el-Mustazî (1170-1180), II. Tuğrul'un sultanlığını kabul etmiş, bazı kaynaklara göre⁴⁵ ise sultanlığının tasdik edilmesi için Bağdad'a gelen II. Tuğrul'un elçilerini kovmuştur.

II. Tuğrul'un bilinen iki evliliği vardır. Azerbaycan valisi Türkmen Beyi İzzeddin Hasan b. Kıpçak'ın hemşiresi ile evlenmiştir⁴⁶. Tuğrul'un bu evlilikten bir çocuğu olmuştur. Kaynaklara göre bu çocuk Azerbaycan'da Kerhânî'de dünyaya gelmiştir. II. Tuğrul Kızılarşan ile yaptığı mücadeleler sırasında Azerbaycan valisi ve kayınbiraderi Hasan b. Kıpçak'ın yanına gitmiş ve muhtemelen bu valinin kaynaklarda adı verilmeyen kız kardeşinden cinsiyeti belirtilmeyen bir çocuğu olmuştur⁴⁷.

⁴⁰ Râvendî, II, 266; El-Hüseynî, s. 102.

⁴¹ Süleymanşah ve taht mücadeleleri hakkında daha geniş bilgi için bk. E. Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, İstanbul 2007, s. 53.

⁴² Râvendî, II, s. 273; Reşîdüddin, II/5, neşr. A. Ateş, s. 162.

⁴³ Bondârî, s. 267; Râvendî, II, s. 286; Reşîdüddin, II/5, neşr. A. Ateş, s. 175, Mirzâ Muhammed İbrâhîm Habîsî, *Selçûkiyân u Guz der Kirman*, neşr. Bâstânî-i Pârîzî (Muhammed İbrâhîm), Tahran 1373 hş., s. 313

⁴⁴ İbnü'l-Esîr (XI, s. 357) Muharrem 573 (Temmuz 1177)'de Tuğrul adına hutbe okunmuştur; Râvendî, II, s. 308 vd..

⁴⁵ Sibt, VIII/I, s. 330; Karş. M. A. Köymen, "Tuğrul II.", *İA*, XII/2, s. 19.

⁴⁶ El-Hüseynî, s. 126.

⁴⁷ El-Hüseynî, s. 126; Ahmed b. Mahmud, II, s. 129.

II. Tuğrul, ikinci evliliğini önce Atabegi Cihan Pehlivan, onun ölümüyle de kardeşi Atabeg Kızıarslan ile evlenmiş olan İnanç Hatun ile yapmıştır⁴⁸. İnanç Hatun Rey hâkimi Emir İnanç'ın kızı idi. Atabeg Pehlivan'ın 582 başlarındaki (Mart 1186) ölümüyle⁴⁹ kardeşi Kızıarslan Hemedan'a gelerek, hem II. Tuğrul'un atabegi sıfatıyla iktidarı ele aldı hem de dul kalan İnanç Hatun ile evlendi. Fakat buna rağmen ülkede tam otorite sahibi olamayan Atabeg Kızıarslan ile Pehlivan'ın oğulları * arasında iktidar mücadeleleri başladı. Kızıarslan'a karşı oluşturulan ve İnanç Hatun'un başını çektiği ittifaka II. Tuğrul da katıldı. Nihayet Kızıarslan, Şevval 587 (Ekim/Kasım 1191)'de İnanç Hatun tarafından öldürtüldü⁵⁰. Kaynaklardan Ahmed b. Mahmud'a göre Kızıarslan, evlenmiş olduğu İnanç Hatun'a iltifat etmez ve onunla konuşup, görüşmezdi. Genç köleler ile yaşayıp, içer ve sarhoş olurdu. İnanç. Hatun onun bu hareketlerini çekemeyip, kölelerinden birine öldürttü⁵¹.

Aslında bu suikast böyle şahsî bir mesele değildir. İnanç Hatun'un Pehlivan'dan olan oğulları namına, iktidarı ele geçirmek için siyasi bir tertip içine girdiği açıktır. Çünkü aynı müellifin başka bir kaydından, İnanç Hatun'un siyasetle çok yakından alakalı olduğu ve kendi öz oğulları nedeniyle baştan beri Kızıarslan'a karşı tavrı aldığı anlaşılıyor. Kızıarslan'la evlenmesi ise tamamen siyasi bir manevra niteliği taşımaktadır.

Ahmed b. Mahmud'a göre, kocası Pehlivan öldükten sonra bütün beylerin Kızıarslan'a tabi olduğunu, ayrıca Pehlivan'ın bir cariye olan oğlu Ebûbekr'e daha çok itibar ettiğini gördü ve bu duruma gönlü razı olmadı. Hatun, Atabeg Pehlivan'ın Hemedan'da bulunan kumandanlarından Ay-Aba ile Rus'a mektup yazarak: *"Bir cariye'nin oğlunun makbul ve benim oğullarımın gözden uzak olması sizlere hoş gelir mi? Şimdi yanınızda size ve askerlerinize yıllarca yetecek ve artacak kadar hazine ve mal vardır. Şimdi sizden ricam, gelip benim oğullarımı ata bindirmeniz ve bütün hazırlıkları yapmanızdır. Efendiniz Atabeg Pehlivan'ın askeri de yanınıza gelerek, sizinle birleşsin. Kızıarslan'ı atabeglikten giderip, o makamdan ayırın"* dedi⁵². Fakat İnanç Hatun oğullarıyla beraber Kızıarslan'a karşı giriştiği mücadelede başarılı olamamış, sonra da onunla evlenmiştir.

Kızıarslan'ın öldüğü sırada, onun tarafından daha önce Tebriz'e yakın bir kalede hapsedilmiş bulunan II. Tuğrul, Anasıoğlu Mahmud ve Hüsameddin Dizmârî gibi emirlerin yardımıyla hapisten çıkarılıp tekrar Irak Selçukluları tahtına oturtuldu⁵³, fakat bu sefer de Azerbaycan Atabegliği'nin başına geçen Pehlivan'ın

⁴⁸ El-Hüseynî, s. 129; Ahmed b. Mahmud, II, s. 128.

⁴⁹ İbnü'l-Esîr, XI, s. 415. Pehlivan öldüğünde Sultan II. Tuğrul yanındaydı, fakat hiçbir nüfuzu yoktu. Ülke emirler ve hazine Pehlivan'ın elindeydi. Pehlivan ölünce II. Tuğrul Kızıarslan'ın hükmünden çıktı, çok sayıda asker ve ümerâ da ona katıldı; Sibt, VIII/1, s. 391; El-Hüseynî, 120 vd; Bondârî, s. 268.

* Oğulları Ebûbekir, Özbek, Kutluğ İnanç ve Emiran Ömer.

⁵⁰ İbnü'l-Esîr'de (XII, s. 73) Kızıarslan'ın ölümü Şaban (Ağustos-Eylül) ayında gösteriliyor. Kızıarslan, II. Tuğrul'u bir kaleye hapsederek, bütün ülkesini istilâ etmişti; Bondârî (s. 269) Şaban 587; Râvendî, s. 333; El-Hüseynî, s. 127, 129; Mirzâ Muhammed İbrâhîm Habîsî, *Selçukiyân-ı Guz Der Kirman*, Tahran 1373, s.315; Ahmed b. Mahmud, II, s. 128.

⁵¹ Ahmed b. Mahmud, II, s. 130.

⁵² Ahmed b. Mahmud, II, s. 125 vd.

⁵³ Râvendî,, II, s. 334; Bondârî, s. 269; İbnü'l-Esîr, XII, s. 86; Ahmed b. Mahmud, II, s. 131. Mirzâ Muhammed İbrâhîm Habîsî, aynı yer.

oğlu Kutluğ İnanç muhalefete başladı. Kafşudoğlu'nun Türkmenleriyle güçlenen II. Tuğrul tarafından Kazvîn civarında mağlup edilen (Cemâziyelâhir 588/ Haziran 1192). Kutluğ İnanç, Rey'e çekildi. Bu savaşta II. Tuğrul'un eline çok miktarda ganimet geçti. O sırada Sercihan kalesinde bulunan İnanç Hatun, oğlunun mağlubiyeti üzerine Sultan II. Tuğrul'a bir mektup göndererek: *"Atası yerine hükümdar oldu. Bilmiş olsun ki, ben ona sevgi ve düşmanlarına düşmanlık üzerinayım. Beni alsın evlensin. Benim yanımda çok hazine vardır. Eğer beni alırsa, hepsini yoluna saçayım."* dedi. İnanç Hatun'un bu mektubu II. Tuğrul'a ulaşınca o, bu evlilik teklifini kabul ederek, İzzeddin Ferec Hâdim'i elçi olarak gönderdi. Elçi bir zaman İnanç Hatun'un yanında kaldı ve çeyiz hazırlıklarını tamamladı. Oradan Hatun ile elçi Hemedan'a yönelip, şehre yaklaştıklarında bütün kumandanlar ve askerler onları karşılayarak şehre getirdiler. Devlet erkânı huzurunda nikâh akdedildi (Ramazan 588/Eylül-Ekim 1192), fakat bundan kısa bir süre sonra İnanç Hatun vefat etti⁵⁴.

II. Tuğrul, Atabeg Pehlivan'ın hazineleriyle kendisini destekleyeceğini vaat eden İnanç Hatun ile evlenmek suretiyle durumu kurtarmaya çalışmış ise de Halife Nâsır (1180-1225), II. Tuğrul ile savaşmaya teşvik etmek maksadıyla Selçuklulara ait olan eyâletleri Tekiş'e iktâ suretiyle peşkeş çekti. Diğer taraftan II. Tuğrul'un Cibâl ve Azerbaycan'a giden yollara hâkim bulunan Rey ve Tabrek kalelerini ele geçirmesi ve Harezmlî askerlerin bir kısmını öldürmesi Harezmsâh Tekiş'i harekete geçirdi. İki taraf arasında yapılan savaşta Tuğrul mağlup olup, savaş meydanında Kutluğ İnanç tarafından başı kesildi (24 Rebiyülevvel 590/18-19 Mart 1194). Tekiş II. Tuğrul'un kesik başını Bağdad'a gönderdi ve bütün ülkesini işgal etti⁵⁵.

Kaynaklarda Sultan II. Tuğrul'un iki oğlunun adı geçmektedir. Bunlardan birisi Melik Berkyaruk idi. Sultan II. Tuğrul halifenin ordusuyla 8 Rebiyülevvel 584 (7 Mayıs 1188)'de yaptığı Dây Merg savaşından⁵⁶ sonra Merâgâ hâkimi Emir Alaaddin'i atabeg tayin ederek, oğlu Berkyaruk'u yetiştirmesi için onun yanına göndermişti⁵⁷. Diğerisi ise Alparslan adındaki oğludur. Ahmed b. Mahmud'a göre, II. Tuğrul, Hasan b. Kıfçak ile birleşip, Kızılarşan'la yaptığı savaşta sonra yukarıda da zikrettiğimiz gibi Kerhânî'ye çekilmişti. Oradan halifeye mektup yazarak, şefaât dileyip, itaatlerinin sağlam ve muhakkak olduğunu bildirdiler. II. Tuğrul itaatına itimat etsin diye oğlu Alparslan'ı halifeye rehin olarak gönderdi. Elçi çocuğu Bağdad'a götürdüğü zaman Alparslan, bir elinde yalın kılıç ve bir elinde kefen olduğu halde halifenin karşısında durdu ve ayağına yüz sürdü⁵⁸.

Olayların gelişinden adları zikredilen bu erkek çocukların ne Hasan b. Kıfçak'ın kız kardeşinden ne de İnanç Hatun'dan olmadıkları anlaşılıyor. Çünkü kaynaklara göre, II. Tuğrul'un bu hatun ile evliliği bu rehine olayından sonra gerçekleşmiş ve bu evlilikten cinsiyeti belirtilmeyen bir çocuk doğmuştur. İnanç

⁵⁴ İbnü'l-Esîr, XII, s. 96; Ahmed b. Mahmud, II, s. 132; El-Hüseynî, s. 128; Reşîdüddin, II/5, neşr. A. Ateş, s. 191

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, XII, s. 96-98; Râvendî, s. 334-341; El-Hüseynî, 129-136; Reşîdüddin (II/5, neşr. A. Ateş, s. 192)'de savaşın tarihi 4 Muharrem 590; Cüveynî, Türkçe terc. M. Öztürk, Ankara 1999, s. 266-269. Ahmed b. Mahmud, II, s. 140; Mirzâ Muhammed İbrâhîm Habîsî, s. 316.

⁵⁶ El-Hüseynî, s. 124; İbnü'l-Esîr, XII, s. 32.

⁵⁷ Râvendî, II, s. 321.

⁵⁸ Ahmed b. Mahmud, II, s. 129.

Hatun ile olan evliliği ise ömrünün sonlarına doğru olduğuna göre, bu erkek çocukların İnanç hatun'dan olmaları imkânsızdır. Fakat ne yazık ki kaynaklarda bu erkek çocukların annelerinin adları verilmediğinden, II. Tuğrul'un evlilikleri konusunda bilgiler eksik kalmaktadır.

II. Tuğrul'un kaynaklarda zikredilen iki kızından birisini eşi İnanç Hatun Harezmsah Tekiş'in oğlu Yunus Han'a istemiştir. Râvendî'nin kaydına göre bu evlilik gerçekleşmiştir⁵⁹. Yine Râvendî'nin diğer bir kaydından II. Tuğrul'un kızlarından birinin Atabeg Pehlivan'ın oğullarından Özbek ile evlendiği, doğan oğullarının adını dedesine atfen Tuğrul koydukları anlaşılıyor (Muharrem 594/Kasım-Aralık 1197)⁶⁰.

Sonuç

Irak Selçukluları'nda evlilikler Sultan Sancar'ın kızını yeğeni Sultan Mahmud'a vermesiyle başlamıştır. Bu evlilik münasebetiyle Sancar'ın, Mahmud'un kendisine bağlılığını pekiştirdiğini görüyoruz. Ancak, Mahmud'dan sonraki dönemde bu siyasetin devam edemediğini görüyoruz. Zira kaynaklarda sadece dört kızından bahsedilen Sancar, iki kızını Mahmud'a, bir kızını Halife el-Müsterşid'e, diğer bir kızını da Karahanlı Arslan Han'a vermiştir. Irak Selçuklu melikleri eski bir Türk geleneğine uygun olarak, dul kalan kardeşlerinin, amcalarının veya amcaoğullarının eşleriyle evlenmişlerdir ki, bu husus Irak Selçukluları tarihinde önemli bir yer tutar. Sultan Mesud'un kendi eliyle dul bir Selçuklu melikesiyle evlendirdiği Azerbaycan Atabegi Şemseddin İldeniz ise tarihî bakımdan önemli bir oynamış, hatta bu hatundan olan çocukları Irak Selçukluları tahtında hak iddia edebilecek kadar ileri gitmişlerdir. Irak Selçuklularında iki hükümdar Sultan Mesud ve Sultan Süleymanşah, aynı Gürcü prensesiyle evlenmişlerdir ki, bu evlilik dış ilişkiler bakımından önem taşımakta ve özellikle Büyük Selçukluların yıkılışından sonra gerçekleşmesi dikkat çekmektedir. Muhtemelen Irak Selçuklu melikleri, Sultan Sancar'ın ölümüne kadar dış hanedanlarla evlilik vesilesiyle sıhriyet kurmamışlardır. Süleymanşah, ancak amcası Sultan Sancar öldükten sonra Harezmsahlarla ve Gürcülerle akrabalık tesis edebilmiştir. Diğer taraftan Sultan Mesud, amcası Sultan Sancar'a muhalefette yalnız kalmamak için, özellikle ona karşı bir ittifak kurmak maksadıyla kızını Halife Muktefi'ye vermiş, halifenin kızını da kendisi almıştır. Görülüyor ki, Irak Selçuklularında sultanlar iktidarda yükseldikçe evlilikleri de daha siyasi bir mana taşımıştır. Çöküş devrine doğru meliklerin kumandanların veya beylerin kızları ile evlenmeleri çoğalmıştır. Devletin yıkılışında rol oynayan İnanç Hatun'un muhtelif atabegler ve sultanlarla yaptığı evlilikler ise tamamen siyasi bir mahiyet arz etmektedir. İnanç Hatun'un evlilikleri her ne kadar siyasi maksatlar taşısa da bu hatun meselâ Sultan Melikşah'ın eşi Terken Hatun gibi entrikacı ve muhteris olarak değerlendirilemez. O, aslında devleti kurtarmak için bu faaliyetlerde bulunmuş olmakla birlikte, o dönemde gittikçe güçlenen Harezmsahlar karşısında beklenen son gelmiştir. Bu sonda elbetteki asıl entrikacı rolünde olan bağımsızlık peşinde koşan Abbasi halifeleridir.

⁵⁹ Râvendî, II, s. 336, 350.

⁶⁰ Râvendî, II, s. 362.

Kaynaklar

- Ahmed Kesrevî, *Şehriyârân-ı Gumnâm*, Tahran 2535 şehinşahî.
- Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, haz. E. Merçil, İstanbul 1977.
- Ayan, E., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, İstanbul 2007.
- Ayan, E., “Merâgâ Atabegi Arslan Aba Hasbeg”, *Karadeniz Araştırmaları*, Bahar 2007, Sayı 13, s. 133-146.
- Aynî, *Ikdu'l-cumân fi Târîh-i Ehli'z-zamân*, VI, Osmanlıca terc. Münirzâde Hamîd, Topkapı Sarayı, Bâğdâd Köşkü Kütüphanesi, nr. 278.
- Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Türkçe terc. Kıvameddin Burslan, İstanbul 1943.
- Deguignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Garbî Tatarların Târîh-i Umûmîsi*, III, Türkçe trc. Hüseyin Câhîd, İstanbul 1924.
- Devletşah, *Tezkire-i Devletşah*, I, terc. N. Lugal, İstanbul 1994.
- Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbârü'l-Beşer*, III, Beyrut (tarihsiz).
- El-Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyye*, Türkçe terc. N. Lugal, Ankara 1999.
- El-Musevî, *Esahhü't-tevârih*, Turhan Sultan nr. 224.
- F. Sümer, F., “Mes'ûd”, *İA*, VIII.
- Hâfız Ebrû, *Zübdetü't-tevârih*, Ayasofya O. 3035.
- Hamdullah Müstevfî-i Kazvîni, *Zafernâme*, Türk-İslâm Eserleri Müzesi Kütüphanesi nr. 2041.
- Hondmir, *Hulâsâtü'l-Ahbâr*, Ayasofya K. 3190.
- Hondmir, *Târîh-i Habîbü's-siyer fi Ahbâri'l-beşer*, II, nşr., Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran 1353 hurşîdî.
- İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, Türkçe trc. Mehmet Keskin, İstanbul 1995.
- İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhü'l-mülûk ve'l-Ümem*, XVII, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut-Lübnan 1312 (1992).
- İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Tarih*, X, Türkçe terc. A. Özaydın, İstanbul 1987.
- İbnü'l-Kalânîsi, *Zeyl-i Târîh-i Dimâşk*, ed. H. F. Amedroz, Beyrut 1908.
- İkbâl, A., *Târîh-i Mufassâl-ı İran*, Tahran 1375.
- Kayhan, H., *Irak Selçukluları*, Konya 2001.
- Köymen, M. A., “Tuğrul II.”, *İA*, XII/2.
- Merçil, E., *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1975.
- Merçil, E., *Gürcistan Tarihi*, Ankara 2003
- Mirhond, *Ravzatu's-safâ*, II, nşr. Abbâs Zeryâb, Tahran (tarihsiz).
- Mirzâ Bala, “İl-Deniz”, *İA*, V/2, s. 362.
- Mirzâ Muhammed İbrâhîm Habîsî, *Selcûkiyân u Guz der Kirman*, neşr. Bâstânî-i Pârîzî (Muhammed İbrâhîm), Tahran 1373 hş.
- Nişâbûrî, *Selcûknâme*, neşr. İrec Afşar, Tahran 1332 hş.
- Nizâm el-Hüseynî, *El-'Urâzâ fi'l-Hikâyeti's-Selcûkiyye*, Kahire 1326
- Râvendî, *Râhatu's-sudûr ve Âyetü's-sürûr*, I, Türkçe terc. A. Ateş, Ankara 1957.
- Reşîdüddin Fazlullah, *Câm'ü't-tevârih*, I, nşr. Muhammed Rûşen-Musafa Müsevî, s. 218.

- Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-tevârih (II. Cild, 5. cüz, Selçuklular Tarihi)*, nşr. A. Ateş, Ankara 1999.
- Sevim. A.- Merçil, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara 1995.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-zamân*, VIII/I, nşr. Dairetü'l-Maârifî'l-Osmâniye, Haydarabad-Deccan 1951.
- Turan, O., *Selçuklular Târihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul.

SAÜ Fen Edebiyat Dergisi (2008-1)